

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
ÉTUDES № 44/2
FONDATION DE SAINT MONASTÈRE DE HILANDAR

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Tome II

Mélanges offerts à
Mirjana Živojinović

Rédacteurs

Dejan Dželebdžić, Bojan Miljković

Secrétaires

Bojana Pavlović, Miloš Živković

BELGRADE

2015

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 44/2
ЗАДУЖБИНА СВЕТОГ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Књига II

Зборник у част Мирјане Живојиновић

Уредници

Бојан Миљковић, Дејан Целебџић

Секретари

Милош Живковић, Бојана Павловић

БЕОГРАД

2015

МИЛОШ ЖИВКОВИЋ
(Византолошки институт САНУ, Београд)

ИКОНОГРАФСКА ЗАБЕЛЕШКА О СЛИКАРСТВУ ХИЛАНДАРСКОГ КАТОЛИКОНА: ПРЕДСТАВА СВЕТОГ СИСОЈА НАД ГРОБОМ АЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГ У ЕКСОНАРТЕКСУ*

У чланку се разматра представа светог Сисоја над гробом Александра Великог у ексонартексу храма Ваведења манастира Хиландара. Указује се на старије српске примере те иконографске теме, али се хиландарска фреска сагледава и као израз светогорских иконографских традиција. Одговарајућа пажња посвећена је и пратећем натпису, као и разлозима сликања представе.

Кључне речи: свети Сисоје, Александар Велики, манастир Хиландар, иконографија, српска уметност XIX века.

У склопу замашне и континуиране градитељске и сликарске активности у манастиру Хиландару током XVIII и почетком XIX века, спољна приправа саборног храма, саграђена још у XIV столећу,¹ украшена је фрескама. Тај посао извели су 1803. године монах Венијамин и јеромонах Захарија, братићи кир Макарија, зографа из Галатисте, о чему сведочи сажет натпис на јужном зиду.²

* Рад је написан у оквиру рада на пројекту Византолошког института САНУ – *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (ев. бр. 177032) – који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ У науци постоје различита мишљења о времену настанка и ктитору хиландарског ексонартекса. Обично је сматран ктиторијом кнеза Лазара (*В. Кораћ*, Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару, ХЗ 4 (1978) 75–95; *исти*, Спољна приправа, ур. *Г. Субојић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 159–160; *М. Шујић*, Архитектонски украс спољне приправе, исто, 161–164), али се у новије време претпоставља да је изграђен пар деценија раније, залагањем цара Душана. Cf. *S. Ćurčić*, The Exonarthex of Hilandar. The question of its function and patronage, ур. *В. Кораћ*, Осам векова Хиландара, Београд 2000, 477–487; *С. Ђурчић*, Незапажени доприноси Хиландара развоју српске средњовековне архитектуре, Четврта казивања о Светој Гори, Београд 2005, 30–31, 33.

² За издање натписа в. *В. Цамић*, Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму, Саопштења 44 (2012) 192. За калк уп. *исти*, Зидно сликарство у испосници Светог Саве Освећеног у Кареји, Саопштења 37–38 (2006) 133, црт. 44/1.

Следеће сликарске сезоне поменута двојица грчких зографа обнављали су фреске наоса и припрате храма Ваведења из времена краља Милутина (1321) – с највећом пажњом понављајући затечени тематски програм³ – а тај подухват, сасвим је недавно претпостављено, вероватно је предводио њихов стриц Макарије. Он је, помишља се, исте године насликао и фреске Христа и Богородице са Христом на источном зиду ексонартекса.⁴

Претпоставља се, с највећим поуздањем, да испод постојећег слоја живописа спољње припрате, за разлику од остатка католикона, нису постојале старије фреске. Сликари су голе зидове разматраног компартимент⁵ испунили светитељским фигурама из композиције Менолога у горњим зонама и бројним светачким ликовима у првој зони. Избор тих стојећих фигура веома је занимљив. То су истраживачи већ учили, па су њихову пажњу нарочито привукле представе националних светитеља, међу којима и фигура легендарног јунака Милоша Обилића.⁶ Карактеристично је још и то да су, поред српских, у програму своје место добили и руски свети владари – кнегиња Олга и кнез Владимир.⁷

Надовезујући се на истраживачке напоре претходних описивача и тумача тематски сведеног али доста особеног програма живописа спољне хиландарске припрате, пажњу ћемо усмерити на једну недовољно проучену представу, чији смисао и значење припадају другој значајној идејној компоненти поменуте групе појединачних светитељских фигура – монашкој тематици. Хиландарски ексонартекс краси неколико представа славних светих монаха у првој зони, укључујући и знамените балканске (свети Петар Коришки, свети Јован Рилски,

³ За преглед иконографског програма тог обновљеног живописа уп. *М. Марковић*, Првобитни живопис главне манастирске цркве, Манастир Хиландар, 221–242. За датовање сликарства из времена краља Милутина в. *исџи*, *В. Тејлор-Хосџетер*, Прилог хронологији градње и осликовања хиландарског католикона, ХЗ 10 (1998) 201–217.

⁴ *Цамић*, Зидне слике, 191–206. О делатности исте радионице у припрати испоснице Светог Саве Освећеног у Кареји (1806) и цркви Светог Василија на мору (1810) уп. *исџи*, Зидно сликарство, 129–144 (са старијом литературом).

⁵ Не сме се ипак искључити могућност да је на источном зиду, који је, како је поменуто, вероватно осликао Макарије, постојао првобитни живопис, уп. *Цамић*, Зидне слике, 205.

⁶ О портретима краља Милутина и кнеза Лазара, в. *Д. Војводић*, Ктиторски портрети и представе, Манастир Хиландар, 260–261; *С. Пејковић*, Светитељске мошти и сликарство Хиландара, Осам векова Хиландара, 637. О представи *свејог* Милоша Обилића в. *Д. Медаковић*, Манастир Хиландар у XVIII веку, Трагом српског барока, Нови Сад 1976, 147; *исџи*, Косовски бој у ликовним уметностима, Београд 1990. 17; *Ј. Сјошић*, Милош Обилић као *Нови Констџанџин* у српској уметности XIX века, Ниш и Византија 5 (2006) 429–439, сл. 4. Српски светитељски хор из хиландарског ексонартекса, у контексту других сличних програмских целина помиње и *Н. Макуљевић*, Средњовековне теме у српском црквеном сликарству XIX века. Прилог рецепцији националног средњовековног наслеђа у српском сликарству XIX века, ЗЛУМС 32–33 (2002) 201, 203; *исџи*, Однос Србије и Хиландара у XIX веку. Студија из културне историје, Осам векова Хиландара, 141; *исџи*, Унутрашњост католикона манастира Хиландара у новом веку, Осма казивања о Светој Гори, Београд 2013, 176–182.

⁷ Први попис фресака спољње припрате дао је још хиландарски монах Сава у својој *Исџиорији Хиландара*, написаној 1898, а публикованој тек 1997. године, уп. *Сава Хиландарац*, Историја манастира Хиландара. пр. *Т. Јовановић*, Београд 1997, 88–90. За најновију студију тог живописа в. *Цамић*, Зидне слике, 191–206. Cf. et *W. Taylor Hostetter, Jr.*, In the heart of Hilandar. An interactive presentation of the frescoes in the main church of the Hilandar monastery on Mt. Athos, Beograd 1998 (CD-ROM).

свети Јоаникије Девички) и атонске подвижнике (свети Максим Кавсокаливит, свети Нектарије Карејски, свети Павле Ксиропотамски и др).⁸

На уској површини изнад портала јужног зида, између попрсја светог Георгија Новог (Кратовца) и стојеће фигуре светог Арсенија Српског поред поменутих врата, насликан је ранохришћански египатски пустиножитељ свети Сисоје Велики (†429). Тај древни подвижник, означен као $\text{C}(\text{BA})\text{T}\text{H}\text{Y}$ / $\text{C}\text{I}\text{C}\text{O}\text{Y}$, приказан је у полупрофилу, у тренутку док се с неверицом, израженом покретима руку, суочава са отвореним саркофагом у којем се налази скелет (сл. 1). Осим гестовима, зачуђеност светог старца призором пред којим се нашао исказана је и пратећим натписом, заправо кратким Сисојевим монологом. Светитељ, у форми реторског питања, у мртвацу препознаје Александра Великог, а речи у наставку сажимају дидактичко значење композиције у поруку о уништителској снази смрти: ... *Что сје; Алѣξαν|дръ ли еси ти; оуби | смерте! како вса по|трѣблѣши!*⁹

Описана иконографска тема спада у ред оних представа из ризнице уметности православних што су формулисане после пада Цариграда под турску власт 1453. године. Особену иконографију представе светог Сисоја над гробом Александра Великог у великој мери је одредила садржина њеног наративног предлошка. Реч је о стиховима једне песме о смрти, у форми туговања над гробом, насталој пре 1484. године, чији је аутор погрешно поистовећен са светим Сисојем. Појава скелета Александра Великог у гробу разумљивија је када се зна да је биографија тог владара почев од античке литературе често тумачена као својеврстан егземплум пролазности, таштине и људске смртности. Шири, дидактички смисао представе Сисојевог ламентационог докучив је у светлости вековног аскетског *сећања на смрт*, то јест превазилажења преокупације материјалном, пролазном творевином као препреке на путу врлинског духовног живота.¹⁰

Хиландарска представа није усамљен пример у сликаним програмима српских цркава, већ је само последња у хронолошком низу сачуваних српских приказа Сисојевог ламентационог докучивања.¹¹ Најстарија представа светог Сисоја над гробом Александра Великог у једном српском храму сачувана је у католикону манастира

⁸ *Сава Хиландарац*, Историја, 88–90; *Цамић*, Зидне слике, 193.

⁹ Фреску „Сисоја који се погнуо над неким костуром у ковчегу“ први је запазио *Сава Хиландарац*, Историја, 88, где је, уз ситније грешке, публикован и пратећи натпис. Касније је представи посветио пажњу и писац најпотпуније студије о иконографској теми о којој је реч, cf. *R. Stichel*, Studien zum Verhältnis von Text und Bild Spät- und Nachtbyzantinischer Vergänglichkeitsdarstellungen, Vienna 1971, 89, који доноси и тачну латиничну транслитерацију натписа. Фреска је репродукована једино у дигиталном облику, cf. *Taylor Hostetter, Jr.*, In the heart of Hilandar. Уп. такође *Цамић*, Зидне слике, 193, 195.

¹⁰ О представи светог Сисоја над гробом Александра Великог cf. *Stichel*, Studien, 83–112; *G. Galavaris*, Alexander the great conqueror and captive of death: his various images in byzantine art, RACAR. Canadian art review 18–1 (1989) 17–18; *H. D. Merandzas*, Η μεταβυζαντινή εικόνα του σκελέθρου. Το δίλημμα της οργανικής ή πνευματικής επιλογής και η αποπροσωποποίηση του ανθρώπου απέναντι στο θάνατο, Δωδώνη 32 (2003) 376–378; *A. Müller*, Mönchsklage am Alexandergrab. Zur politischen Dimension eines postbyzantinischen Bildmotivs, Archiv für Kulturgeschichte 89/2 (2007) 367–393; *M. Живковић*, Свети Сисоје над гробом Александра Великог. Једна монашка тема поствизантијске уметности и њени примери у српском сликарству XVII века, ЗРВИ 50 (2013) 913–937.

¹¹ Занимљиво, и појединачна фигура светог Сисоја насликана је у хиландарском католикону. Реч је о представи у нартексу, на слоју из 1804, а нема места сумњи да је на истом месту била насликана и првобитно, 1321. године, уп. *Марковић*, Првобитни живопис, 232.

Манастир Пива, Свети Сисоје над гробом Александра Великог (према цртежу М. Нагорног)

Пиве, на првом слоју сликарства, остварењу грчких мајстора из 1604/5. године. Та раније непрепозната композиција налази се у другој зони живописа северног брода храма, источно од прозора на северном зиду.¹² Године 1607/8, исту иконографску тему је у припрати манастира Ломнице насликао један од грчких зографа који су изводили млађи слој живописа тог храма, али је на тој фресци монах погрешно именован као свети Зосим. Потом су представе истог типа нашле своје место и у тематским репертоарима цркве Успења у манастиру Режевићима у Паштровићима (крај треће деценије XVII века), храма исте посвете у манастиру Подмаинама код Будве (убрзо после 1630) и у припрати цркве Светог Николе у манастиру Никољу у овчарско-кабларској клисури (1637).¹³ Последњи наведени пример одговара хиландарском и по месту у топографији простора – у питању је такође фреска изнад јужног портала припрате (сл. 2). Стотинак годи-

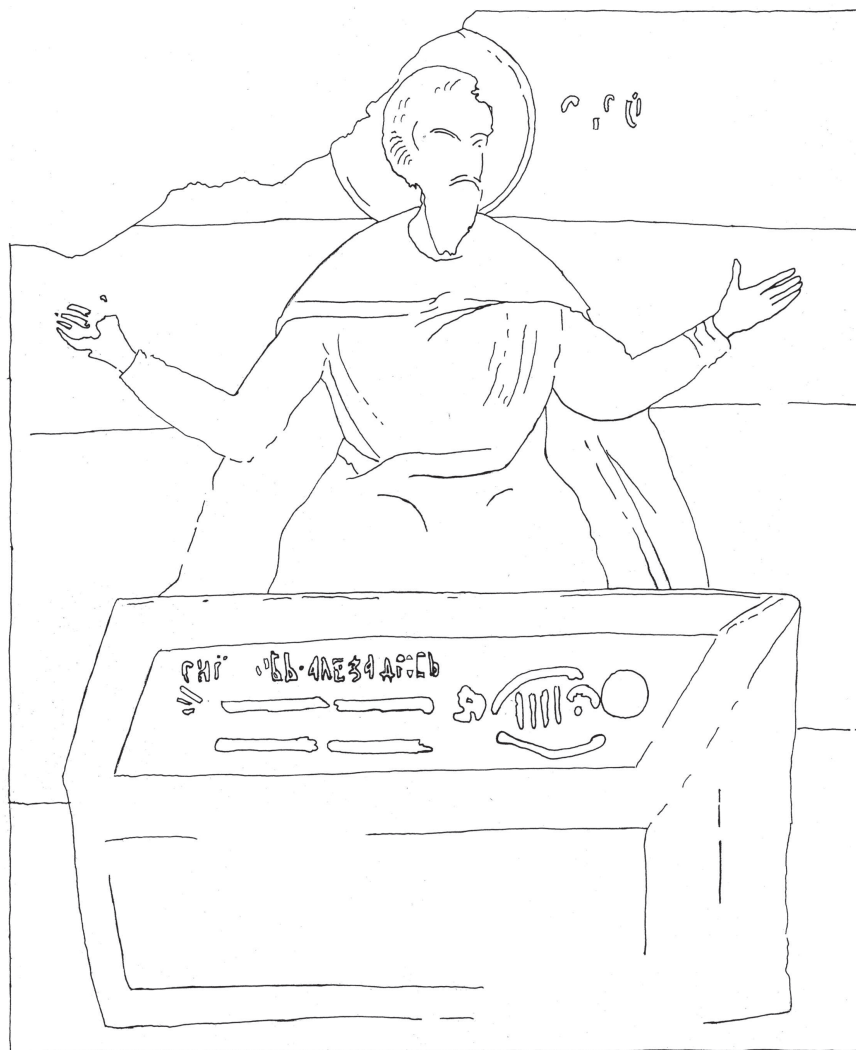
на касније грко-цинцарски мајстори пристигли са југа уврстили су представу светог Сисоја над гробом *цара Александра* у живопис цркве Светог Николе манастира Драче (1735). Она је у том храму, осликаном о трошку аустријског оберкапетана Станише Марковића-Млатишуме, насликана у лунети јужног зида западног травеја.¹⁴

Не искључујући из разматрања свест о присутности поменуте иконографске теме у програмима старијих српских храмова, при тумачењу хиландарског примера значајнију пажњу ипак треба посветити светогорској традицији. Наиме, у атонским споменицима је, почев од прве половине XVI века, свети Сисоје над гробом Александра Великог сликан веома често. О томе сведоче

¹² Представа о којој је реч идентификована је приликом теренског истраживања у манастиру Пиви у октобру 2014. године, под руководством професора Миодрага Марковића и Драгана Војводића. О живопису пивског храма Успења Богородице уп. *С. Пејковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад 1965; *А. Сковран*, Уметничко благо манастира Пиве, Цетиње – Београд 1980, 13–21.

¹³ О наведеним фрескама уп. *Живковић*, Свети Сисоје (са одговарајућом литературом).

¹⁴ *Д. Милисављевић*, Драча. Цртежи фресака, Нови Сад 1993, 35, 38; *Љ. Стошић*, Српска уметност 1690–1740, Београд 2006, 100; *Љ. Шево*, Српско зидно сликарство 18. вијека у византијској традицији, Бања Лука 2010, 260.

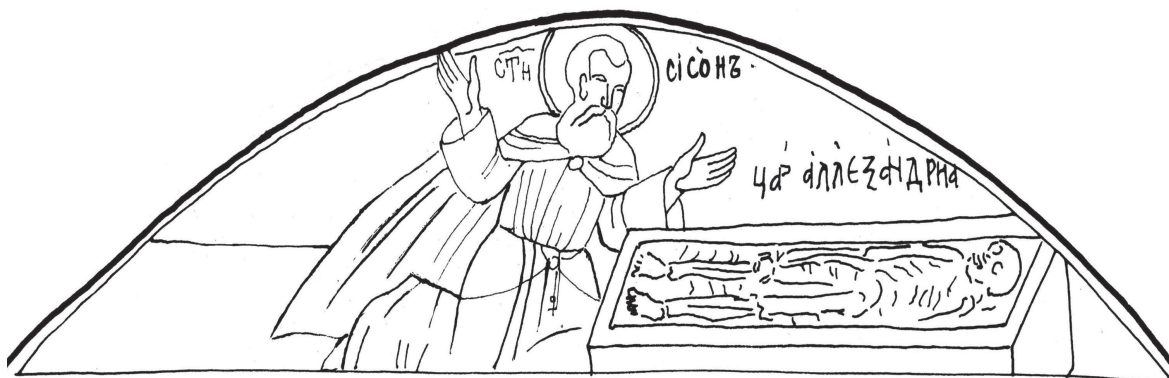

Манастир Подмаине, Свети Сисоје над гробом Александра Великог

фреске Теофана Крићанина у Ставроникити (1546) и Великој лаври (трећа четвртина XVI века), те примери из Ксенофонта (1567, обновљено 1642) и Дохијара (1568).¹⁵ Хиландарској представи временски су ближе одговарајуће фреске у гробљанским црквама манастира Каракала (1768) и Ставрониките (1798), као и оне у скиту Кавсокаливији (1776) и нартексу католикона Ксиропотама (1783).¹⁶

¹⁵ *G. Millet*, *Monuments de l'Athos*, I, Paris 1927, pl. 150/2, 241/2; *J. J. Yiannias*, *The Wall Paintings in the Trapeza of the Great Lavra on Mounth Athos: A Study in Eastern Christian Refectory Art*, PhD thesis, University of Pittsburgh 1971, 176–179; *Stichel*, *Studien*, 83–84, Abb. 13; *M. Chadzidakis*, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς μονής Σταυρονικήτα*, Agion Oros 1986, 54; *Galavaris*, *Alexander the great*, 17, fig. 15; *J. J. Yiannias*, *The Refectory Painting of Mounth Athos: An Interpretation, Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, Charlottesville – London 1991, 274, fig. 4.23; *N. Toutos*, *G. Fousteris*, *Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους. 10ος–17ος αιώνας*, Athena 2010, 87, σχ. 2.5.2, 93, 344, σχ. 10.1.5, 348.

¹⁶ За поменуте примере cf. *Stichel*, *Studien*, 84, 86, 88; *Toutos*, *Fousteris*, *Ευρετήριο*, 259, σч. 6.5.1; 271, σч. 6.8.1, 272; 354, σч. 10.3.1, 356; *P. Androudis*, *Les églises cimetiérales monastiques du Mont Athos*, Villeneuve d'Ascq 2000, I, 105, 108, 117, 123, 214; II, figs. 279, 301.

Манастир Драча, Свети Сисоје над гробом Александра Великог (цртеж Д. Милисављевић)

Поред представа разматраног типа, у светогорској уметности осмишљена је и једна још експлицитнија симболичка представа тријумфа смрти над Александром Великим. У живопису Григоријата (XVIII век) и Филотеја (1765) антички освајач, одевен у владарско рухо, приказан је под ногама персонификације смрти у виду скелета (сл. 3).¹⁷ Разумљиво је да су такве, иконографски изузетне слике сачуване управо на Светој Гори, чији су становници мукотрпно истрајавали у аскетском подвигу, као својеврсној борби са оним људским слабостима што их је персонификовао пагански цар Александар.

Пратећи натпис на фресци из Хиландара, колико смо успели да установимо, не одговара ниједном од проучених текстуалних сегмената познатих представа Сисојевог ламента. У једином сликарском приручнику у којем се та иконографска тема помиње, *Књизи ѿоѿа Данила* из 1674. године, уз кратак опис ликовног приказа наводе се стихови поменуте песме *Гледам ѿе, гробе*.¹⁸ Она је често исписивана и на фрескама, где јој је каткад придружена прича о Сисојевом проналаску Александровог гроба.¹⁹ Истина, други део хиландарског натписа, монахов вапај *Авај, смрѿи! како све унишѿаваши!*, сличан је завршетку поменутих стихова. У сликарском приручнику и на фрескама наводе се на том месту речи *Ах, ах, смрѿи, ко ѿе може избеѿи?*²⁰

Хиландарски натпис се у одређеној мери може довести у везу и са појединим решењима на светогорским фрескама, где текст такође није заснован на приручницима, односно на поетском предлошку композиције, већ је слободније и неконвенционално уобличен. Тако се запажа да је и у Ксиропотаму натпис у упитно-реторичкој форми и да је подједнако лапидаран: *Најежих се кад видех великог цара. Како је ѿосѿао за црве смрдљива храна?*²¹ Слично томе, кратке поучне сентенце над Александровим гробом изговарају и филозофи,

¹⁷ *Stichel*, Studien, 41; *Galavaris*, Alexander the Great, 17, figs. 17–18.

¹⁸ *М. Медућ*, Стари сликарски приручници, II, Београд 2002, 390/391.

¹⁹ Cf. *Stichel*, Studien, 96.

²⁰ Цео натпис, у преводу са грчког оригинала, гласи: Гледам те, гробе, плаши ме поглед на тебе, | И од срца отиснута сузу лијем, | Пада ми на ум дуг који сви треба да плате: | Како да пређем, авај, такву границу? | Ах, ах, смрти, ко те може избећи? (*Медућ*, Стари сликарски приручници, II, 390/391).

²¹ Ὁρῶν ἔρριζα βασιλέα τὸν μέγαν. | Πῶς σκολήκων γέγονε βρῶμα δυσῶδες; (*Stichel*, Studien, 88).

у једном за нашу тему важном одломку из *Сѵасења грешних* (1641) Агапија Ландоса Крићанина,²² делу монашке литературе чији је значај у проучавању представа ламентата светог Сисоја већ уочен.²³ Поводом хиландарског примера то богословско-дидактичко штиво такође треба имати у виду, будући да је у Хиландару сачуван један рукопис српског превода из 1725. године.²⁴ Истина, формулације натписа из Хиландара и књиге Агапија Ландоса се не подударају, али им је заједничка упадљива језгровитост у исказу. Тако, рецимо, један од четворице мудраца чије се речи цитирају у *Сѵасењу грешних* говори окупљенима: *Јуче Александру не беше довољно ѿпросѿрансѿво и ширѿша целог свейѿа, а сада га смесѿише у само ѿри лакѿа земље!*²⁵

Поред поменутог списка, ваљаној контекстуализацији разматране представе свакако помаже и податак да је у хиландарској књижници сачуван један примерак књижевног дела посвећеног животу Александра Великог – рукопис *Срѿске Александриде*, преписан у XVIII веку.²⁶ Не би се, због тога, смела сасвим искључити могућност да су поједини припадници хиландарског братства – разуме се, само они који су читали српску верзију *Романа о Александру* – и на један непосреднији начин разумевали значење иконографске теме коју разматрамо, будући да су били упознати са ликом и биографијом античког освајача. Међутим, иако је замисливо да су почетком XIX века ученији Хиландарци поседовали извесна знања о Александру, било би ипак усиљено и сувише спекулативно ту могућност доводити у непосредну везу са хиландарском представом светог Сисоја над његовим гробом. Мало је, другачије речено, вероватно да су мотиви њеног сликања на било који начин били условљени захтевима ктитора. Она је уврштена у иконографски програм хиландарског ексонартекса зато што је, како је објашњено, поодавно постала омиљена у монашким заједницама широм Балкана, на Светој Гори нарочито.

Осим те устаљености представе светог Сисоја над Александровим гробом у атонским сликарским програмима, и извесни практични разлози могли су да услове њену појаву. Она је често доспевала на зидна *ѿлаѿна* сразмерно малих димензија, *урамљена* сведеним расположивим простором. Најчешће је сликана управо на ниским, широким површинама испод прозора или изнад њега. На помисао да је баш та просторна подесност иконографске теме о којој је реч навела зографе из Галатисте да је насликају, а не неки нарочити програмски разлози, додатно упућује околност да хиландарски Сисојев ламент,

²² Βιβλίον ὀραϊότατον καλοῦμενον Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία. Συντεθέν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον παρὰ Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός, En Venetia 1743², 271.

²³ *Stichel*, Studien, 108. Агапије Ландос је са непознатог предлошка превео такозване *Изреке филозофа над Александровим гробом*, сачуване у арапским, сиријским и латинским верзијама. Cf. *S. Brock*, The Laments of the Philosophers over Alexander in Syriac, Studies in Syriac Christianity. History, Literature and Theology, Ashgate 1992, VIII, 205–218 (са старијом литературом).

²⁴ *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, 109, бр. 209; Агапије Ландос, Спасење грешних. Препис Јеротеја Рачанина из 1697. године, II, изд. *Т. Јовановић*, Бајина Башта 2012, 507. *Сѵасење грешних* је на српскословенски језик превео светогорски монах украјинског порекла Самуило Бакачић 1685/86. године (исто, 504).

²⁵ вѿера не вѿдѿшаше александра пространство и ширѿта вѿсего днра · н(ы)на же тѿѿю три лакти землѿ вѿдѿстише его · (Агапије Ландос, Спасење грешних, 318/319).

²⁶ *Богдановић*, Каталог, 128, бр. 296.

осим што се у програм зидних слика у ексонартексу уклапа у најопштијем смислу, као једна од бројних монашких представа, не припада ниједној од територијално-хронолошки одређених светитељских група у том простору, што је већ примећено.²⁷ Подсетимо, избор тих светачких фигура био је заснован на изразито савременим идејним подстицајима – српском националном и балканском регионалном историзму, наглашавању посебних веза са Руском царевином, односно истицању култова светогорских Божијих угодника.

Изреченом опаском ваља, бар засад, окончати осврт на представу аве Сисоја над скелетом Александра Македонског из саборне цркве српског манастира на Светој Гори. Бољи познаваоци српске уметности XIX века ће разматрати фреску, као и сликани програм спољне приправе у целини, свакако сагледати на продубљенији и свеобухватнији начин, чему недавна истраживања²⁸ дају снажан подстицај. Циљ нашег скромног прилога био је сасвим ограничен, заправо редукован на прелиминарну обраду. Мотивисан је био потребом да се представа о којој је реч опише, репродукује и укратко прокоментарише, те на тај начин придружи српским приказима светог Сисоја над гробом Александра Великог, раније већ познатим и проученим.

Miloš Živković

(Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

AN ICONOGRAPHIC NOTE ON THE WALL PAINTINGS
OF THE KATHOLIKON OF THE HILANDAR MONASTERY:
THE DEPICTION OF ST. SISOES ABOVE THE GRAVE OF ALEXANDER
THE GREAT IN THE EXONARTHEX

As part of the extensive and continuous architectural and artistic activities in the Hilandar monastery during the 18th and early 19th century, the exonarthex of the catholicon, built in the 14th century, was decorated with frescoes. This work was carried out in 1803. by the monks Benjamin and Zacharias, cousins of kyr Makarios, a painter from Galatista.

On a narrow area above the portal of the south wall, abovementioned painters depicted the early Christian hermit St. Sisoes above the tomb of Alexander the Great. This image, representing well-known iconographic subject of post-Byzantine art, is not unusual for the wall paintings in Serbian churches, but is only the latest in a series of preserved Serbian depictions of Sisoes' lament. Almost two centuries before the

²⁷ *Цамић*, Зидне слике, 195, где је уочено да и појава фигуре светог Макарија одступа од основне замисли програма прве зоне живописа.

²⁸ *Исџо*, 191–205.

fresco in Hilandar was created, Greek painters depicted St. Sisoës above Alexander's tomb in Piva (1604/5) and Lomnica (1607/8). The same type of iconographic theme found its place in the thematic repertoires of the frescoes in the Dormition monastery in Reževići (end of the third decade of the seventeenth century), the church with the same dedication in the Podmaine monastery near Budva (soon after 1630), as well as in the narthex of the Church of St. Nicholas in the Nikolje monastery (1637). One hundred years later a fresco of Sisoës' lament was painted in the Church of St. Nicholas in the Drača Monastery (1735). On the other side, for the purpose of adequate interpretation of Hilandar fresco in question, one should bear in mind artistic traditions of Mount Athos as well. Namely, St. Sisoës above Alexander's grave was often painted in the temples of this monastic community, starting from the first half of the 16th century. Sisoës' image from Hilandar is chronologically preceded by the frescoes in the cemetery churches of monasteries Karakallou (1768) and Stauroniketa (1798), as well as those in the Skete of Kausokalybia (1776) and in the narthex of the katholikon of Xeropotamou (1783).

The short following inscription on the fresco from Hilandar is not conventional. True, its second part, the monk's cry (*Alas death! How you destroy everything!*), is in a sense related to the ending of the poem that was used as a literary basis for the iconographic theme in question (*Ah, ah, death, who can avoid you?*). Also, Hilandar inscription can to a certain extent be linked to some Athonite examples, such as a short sentence written on the aforementioned fresco from Xeropotamou. Finally, the sayings of the philosophers in one, for our topic important, section of the *Salvation of the Sinful* (1641), a work of Agapitos Landos the Cretan, are similar to a short sentence above Alexander's tomb in Hilandar. Since a manuscript of Serbian translation of mentioned book by Agapitos, created in 1725, is preserved in Serbian monastery on Mount Athos, this theological and didactic work should also be kept in mind regarding the Hilandar Sisoës' lament, although not in terms of making a direct connection between the two. In addition to this, for the purpose of a valid contextualization of the fresco in question, one should not forget the fact that a manuscript of Serbian Alexandride, copied in the 18th century, is preserved in the Hilandar Library.

Сл. 1. Манастир Хиландар, спољна припрата, Свети Сисоје над гробом Александра Великог (фото: В. Тејлор-Хостетер)

Сл. 2. Манастир Никоље, Свети Сисоје над гробом Александра Великог (фото: С. Петковић)

Сл. 3. Манастир Филотеј, Александар Велики под ногама персонафикације смрти